

BİLİMİN İKİLEMİ: BELİRLENİRLİK YA DA BELİRLENMEZLİK

A. Selami Sargut
Başkent Üniversitesi

“Araştırma soruları ve yöntemleri konusunda asgari düzeyde uzlaşma olmazsa, araştırma alanlarında birikimci ve gelişmeci bilgi üretimini sağlamak pek olanaklı değildir.” (Pfeffer, 1993:611).

Üstün bir projenin yaratıcısı ve tasarlayıcısının biçimlediği bir düzende acaba işler nasıl yürür? Weick sağduyu kavramını açıklarken (2001:8), Üstün Akıl (mastermind) oyunundan yola çıkarak bir benzeşme kurmaya çalışan Brian Fay’e (1990:35-36) gönderme yapmaktadır. Fay’e göre Üstün Akıl oyununda temel amaç bir şifre düzenleyicinin oluşturduğu düzeneği, şifre çözücü olarak adlandırılan diğer oyuncudan bir kalkanla gizlemektir. Şifre çözücü, şifre düzenleyicinin oluşturduğu ve kendisinden gizlenen düzeneği, bazı kestirimler yaparak, aynı biçimde kendi alanına yerleştirmeye çalışır. Şifre düzenleyici, şifre çözücünün yaptığı kestirimlere ilişkin geri bildirimde bulunarak, bir çeşit yol gösterme çabası içine girer. Şifre çözücü ise aldığı geri bildirimler çerçevesinde yeni varsayımlar oluşturur ve bu varsayımları yeniden sınar. Söz konusu süreç, şifre çözücünün oluşturduğu düzenek, şifre düzenleyicinin öngördüğü özgün düzeneğin tıpkısı oluncaya değin sürer. Bu noktada şifre düzenleyici görüşü engelleyen kalkanı kaldırır ve özgün düzenekle çözümlenen düzeneğin aynı olduğunu açıklar. Fay’e göre (s. 36) Üstün Akıl oyununun realizmle olan ilişkisi çok açıktır. Bir yanda bilim insanının (şifre çözücü), öte yanda da evrenin (şifre düzeneği), realizm tarafından nasıl kavrandığı sergilenmektedir. Evren, şifre çözücü tarafından bilinmeyen ancak nedensel olarak hareket eden bir yapıdır ve nesnel olarak orada durmaktadır. Bilim ise varsayımlar oluşturup bu yapıyı sınamakta ve olduğu gibi kopyalamaktadır. Bu açıdan bakıldığında kuram dediğimiz olgu, önceden var olan bir yapıyı, tıpatıp çoğaltma eylemi sonucunda oluşmaktadır. Başka bir deyişle, bilim insanların yaptığı, önceden bilinen ve varolan bir olguyu yeniden öğrenmektir.

Fay’in benzetmesi gerçekte bilim insanların karşılaştıkları temel bir sorunu sergilemektedir. İnsanoğlu özgür seçimlerini mi yapmaktadır, yoksa daha önce tüm ayrıntısına değin yazılmış ve nasıl gelişeceği en küçük ayrıntısına varıncaya belirlenmiş bir metni adım adım çözümlene çabasıyla mı yoluna

devam etmektedir? Eğer bu bir ikilemse, bir yanda özgür seçim, öte yanda ise bilimsel belirlenimcilik yer almaktadır. Gerçi ikilem olup olmadığı da tartışmalıdır. Çünkü bazı araştırmacılar, “özgür seçim mi, yoksa belirlenimcilik mi?” benzeri yaklaşımların düzmece sorunlar olduğu kanısındadırlar (Bertalanffy, 1973:233).

Kuşkusuz düzmece savını değerlendirmenin ve kendimizce bir karara varabilmenin sağlıklı yöntemi, her iki yakada da nelerin olup bittiğini, tartışıldığını bilmektir. Amacımız alanımıza ilişkin bazı ipuçlarını sürmekse, bu tartışmanın yönetim ve örgüt kuramları açısından ne anlama geldiğini bilmemiz de önem taşır. Yönetim ve örgüt araştırmaları alanında yapısalcı-işlevselci paradigmlar, sistemler, yapılar ve kurumlardan söz ettikçe belirlenimciliğe (determinizm), başka bir deyişle “varolan şifre düzeneğini çözme eğilimine yatkınız” bildirisini iletiyoruz demektir. Sistem kuramı ve benzeri yaklaşımların belirlenimci oldukları bilinmektedir (Rapoport, 1974:166). Alanımıza doğa bilimlerinden aktarılan yaklaşımların belirlenimci paradigmlar içermesi bir rastlantı değildir. Doğada belirlenimci eğilimlerin egemen olduğu hep ileri sürüle gelmiştir. Olasılıklı dağılımların bile, büyük sayılara ulaşıldığında, belirlenimci özellikler taşımaya başladığı belirtilmektedir.¹ Basit olayların içinde gözlenen olasılıkların, sistem bütününe gidildikçe belirlenimci bir eğilim gösterdiklerine işaret edilmektedir (s. 168).

Gerek doğadaki eğilimlerle, gerekse doğal bilimlerin bulgularıyla temellendirilen belirlenimciliğe ilişkin kabuller, belirsizliğe dayalı kaygı ve korkularımızın dengelenmesi açısından bazı kolaylıklar sağlamaktadır. Oysa bu kazanımların yanında belirlenimcilik, değişme, dinamizm, yaratıcılık ve yenilikçilik kavramlarına ilişkin sorunlarımızı artırmaktadır. Sistem yaklaşımı ve yapısalcı – işlevselci paradigmlar ile bunların süreği olan koşulbağımlılık kuramı, örgütsel nüfus – çevre kuramı ve kurumsal kuram, özgür seçimle ilişkilendirilebilecek değişme, yaratıcılık ve yenilikçilik benzeri boyutları açıklamakta zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Oysa belirlenimci yaklaşımdan yola çıkanlar aynı kanıda değillerdir. Koşulbağımlılık kuramının belirlenimci bir yaklaşım olduğunun ve kuramın etkenlik varsayımlarının durumsal bağlam tarafından belirlendiğinin ayırında olan bilim kişileri, kuramın adım adım değişme kavramını açıklayabildiği kanısındadırlar (Meyer, Tsui ve Hinings, 1993:1177). Belirlenimci yaklaşım, değişme ve çeşitlenmenin odağında özgür seçimi görmemekte, insanların nedensellik anlayışından korktukları için özgür irade kavramını gündeme getirdiklerini ileri sürmektedirler. Başka bir deyişle insanların nedensellikten korkmalarının temelinde özgür iradelerinin bir yanılısamaya dönüşeceği kaygısı yatmaktadır. Bazı bilim insanlarına göre

¹ Yazı – tura atma eylemi büyük sayılara ulaşıldıkça, yazı ve tura sayılarında eşitliğe doğru giden bir eğilimin gözlemlendiği belirtilmektedir.

zaten özgür iradeden bireyin iradesini anlamak yanlışır. En özgür irademizin bile kesin ahlaki yasalarla sınırlı olduğu belirtilmektedir (Lorenz, 1969:199).

Özgür seçim ya da belirlenimciliğin, liberal ekonomi ve pazar kavramıyla ilişkisini gözden kaçırmamak gerekir. Belirlenimcilik açısından post modern tavrın ve tarihin sonu söylencesine adını yazdıran liberalizmin ihtiyatla karşılandığını varsaymak yanlış olmaz. Özellikle küreselleşmeye dayalı pazar anlayışının “getirdikleri ve götürdüklerine” bakıldığında, ilgi alanının yeniden toplumsal düzen kavramına yöneliyor olmasını doğal karşılamak gerekir. Söz konusu yöneliş ardından kaçınılmaz bir biçimde, “toplumları ne bir arada tutar? İnsanların birbirleriyle ilgilenmelerini ne sağlar? İnsanları ortak kuralları kabullenmeye iten nedir?” benzeri soruları gündeme getirmektedir (Mulgan, 1998:83). Sorular bir düzen arayışının, belirsizliği ve çeşitliliği azaltma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu sorular aynı zamanda belirlenimci paradigmalardan niye bu denli güçlü olduklarını da anlatmaktadır. Örgüt ve yönetim kuramlarının temelinde de düzen kurma, denge ve belirsizliğin üstesinden gelme çabaları yer aldığına göre, alana egemen olan paradigmanın belirlenimci olması daha kolay anlaşılabilir.

Tartışmanın öte yakasında yer alan belirlenmezlik ya da özgür seçim yanlılarının söyledikleri tartışmaya farklı bir boyut getirmektedir. Belirlenimciliği “kapalı toplumun” temel öğelerinden birisi olarak ele alan Popper savını anlaşılır kılabilmek için Fay’ın (1990) Üstün Akıl oyununa ilişkin benzetmesini çağrıştıran bir tanımlama getirmektedir. Popper’a göre belirlenimci paradigmalardan dünyada bir sinema filmi gibidir. Perdeye yansıyan kare *şimdiyi* temsil eder. Filmin gösterilmiş kareleri ise *geçmiştir*. Bu çerçeve içinde gösterilmemiş film kareleri *geleceği* belirleyecektir. Tanımlamaya göre gelecek geçmişle birlikte var olmaktadır. Geleceği bilmese de geçmişle birlikte var olduğundan yola çıkan seyirci, geleceğe “kesinlikle bilinir” tavrıyla yaklaşacaktır. Çünkü gelecek de aynı geçmiş gibi var olmaktadır. Başka bir deyişle gelecek filmin yapımcısı tarafından en ince ayrıntısına değin bilinmektedir (1991:5-7).

Belirlenimciliğe karşı tavrı belirleyenler, belirlenimcilikle özgür seçim arasındaki çelişkiyi “zorunluluk” kavramıyla açıklamaktadırlar. Belirlenimcilik insanın özgür seçimini yadsıyor ve onların nasıl yönelmesi ve davranması gerektiğini tanımlıyorsa, bu *zorunluluk* yapılabirliği de gündeme getirecektir. Başka bir deyişle, nasıl davranılacağına ilişkin yasalar geçerliyse, onlara uymaya ya da karşı çıkmaya ilişkin özgürce seçim yapma eylemi de geçerlidir demektir (Adler, 1993:38-39).

Genellikle nedensellik ilkesinin belirlenimcilik savına önemli ölçüde destek verdiği ileri sürülür. Neden – sonuç ilişkisinin belirlenimciliğin kanıtı olduğu

söylenmektedir. Bilimsel belirlenimciliğin oluşmasında da bu ilişkinin rolü vardır. Popper tarihsel anlamda bilimsel belirlenimciliğin Tanrı'nın yerine doğa düşüncesinin konmasıyla oluştuğu kanısındadır (1991:5). Belirlenimciliğin bilimsel yanını kesinlik peşinde olması pekiştirir. Oysa bu durum aynı zamanda bir sorun noktası oluşturur. Ölçülme zorluğu olan konularda bilgi sahibi olmamız “bilimsel belirlenimciliğin” o alanda geçerli olmadığı gibi bir sonuç doğurabilir (s. 14). Bu açıdan bakıldığında ölçülebilirlik sorunları bulunan davranış bilimleri, psikoloji benzeri alanlar belirlenimciliğin yumuşak karnını oluşturmaktadır (s. 14-24). “Belirlenmezlik mi, yoksa belirlenirlik mi?” tartışmasında Popper kanıtlama yükümlülüğünün “en azından daha bir süre için” belirlenimcilerin omuzlarında olduğunu ileri sürmektedir (s. 27). Ünlü bilim felsefecisine göre bu savın en önemli nedenlerinden birisi kestirimle ilgilidir. Düşünüre göre olayları önceden belirleme ve kestirme olasılığı derece derece değişmektedir. Bazı yalın sistemlerde, organizmalara ilişkin olguların önceden belirlenme ve kestirilmesinde önemli sorunlar yaşanmaktadır. Üst düzeyde karmaşık olan organizmalarda da benzer sorunlar yaşanmaktadır. Bu çerçevede “özgür irade” konusu da eldeki sorunları artırmaktadır. Eğer duruma belirlenimcilik egemense, Mozart'ın beynini inceleyen fizyolojistin, Mozart'ın eylemlerini ve yazacağı müziği kestirmesi gerekebilir. Bilimsel belirlenimcilik güçlü bir paradigma tutumuyla tüm olayların ilke olarak önceden kestirilebilir olduğunu söylemektedir. Bu durum kaçınılmaz bir biçimde kanıtlama yükümlülüğünü belirlenimcilerin omuzlarına yıkmaktadır (s. 27-28).

Yukarıda ortaya konan tartışmalar çerçevesinde ele alındığında Üsdiken'in makalesinin alanımızdaki sorunlara belirlenimci-pozitivist paradigmadan yaklaştığı söylenebilir. Belki de bu nedenle yazar, bilimsel belirlenimciliğin “bireyin özgür seçimi” benzeri sorunlarla karşılaştığı mikro düzeye pek ilgi duymamaktadır. Yine bu nedenle yazarın örgütlerdeki değişime direncin kaynağını sorguladığını yazıda gözlemliyebiliyoruz. Pozitivizmin ve belirlenimciliğin bilimci tarafından yazar ödün vermemektedir. Üsdiken'e göre bilim yapan kişi, başkalarının yaptığını anlayıp anlamadığı konusunda kaygılanmamalıdır. Böylesi bir tavrın bilimde yozlaşmayı getireceği düşüncesinin yazara egemen olduğu görülmektedir. Pozitivist tavrına karşın yazar “ham görgülcülüğün” alandaki araştırmalar için önemli bir tehdit oluşturduğuna dikkati çekmektedir. “Çeviri bir anket bulayım, baştarafa da bir şeyler çiziktiririz,” tavrının öğrenme isteği ve araştırma sorusu eksikliğinden kaynaklandığını ileri süren yazar, kuramsal bilgi eksikliğine dikkati çekmektedir. Uygulamaya yakın durmanın bilim yapma biçimini olumsuz etkilediği kanısında olan Üsdiken, verimli yöntemin bilim kişilerinin birbirlerini etkileme çabasından geçtiğini belirtmektedir.

Yıldırım'ın yaklaşımı önemli ölçüde Üsdiken'den farklılaşmaktadır. Konuya epistemoloji ağırlıklı bir yaklaşım getiren yazar, belirlenmezlikten yana bir

tavır koymaktadır. Süregelen araştırma geleneğini kuramsal açıdan zayıf bulan Yıldırım, yöntem ve ölçme çabası üzerinde yoğunlaşan araştırmaların önemli bilimsel sorunlar taşıdığı kanısındadır. Yazar pozitivist paradigmayı eleştirerek seçenekli niteliksel araştırma yöntemlerinin bilimsel bilgiyi zenginleştireceğini ileri sürmektedir. Epistemolojik açıdan Burrell ve Morgan'ın (1979) yaklaşımını ele alan yazar, bilimsel bilgi alanındaki haritanın çeşitliliğini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır.

Özen'in makalesinin belirlenmezlikle belirlenirlik arasında yer aldığını söyleyebiliriz. Yazar her iki yaklaşımın da bazı tuzaklar içerdiği kanısındadır. Üsdiken'in belirttiği "ham görgülcülük" kavramını, "törenselleştirilmiş görgülcülük" tanımlamasıyla destekleyen Özen, konuya ilişkin gözlem ve bulgularını ayrıntılı bir biçimde işaret etmektedir. Akademisyenlerin kendilerine biçtikleri "doğal danışmanlık" rolünün sorunlu olduğunu ileri süren yazar, yönetim-örgüt alanındaki kuram ya da yönetime ilişkin sorunların kaynağını araştırmacıların bilim felsefesine dayalı bilgi yoksunluğuna bağlamaktadır. Doktora düzeyindeki yetişme eksikliklerine dikkati çeken Özen, doktora adaylarının alanlarıyla ilgili kuramları ve alanın kendilerine ne tür kimlik sunduğunu bilmeleri gerektiğini belirtmektedir.

Yönetim-örgüt araştırma alanı gerçekte bilgi kuramı tartışmalarının odağında olmak zorundadır. Durum böyle olunca da bilim yapmanın biçimine ilişkin tartışmalardan etkilenmesi kaçınılmazdır. Yönetim-örgüt alanında çalışan bilim kişileri bir yandan bilim felsefesi ve toplumsal bilimlerdeki paradigmalardan yararlanırken, öte yandan da bu alandaki gelişmelere katkıda bulunabilirler. Alanımızda araştırma yaparken bilgi kuramı açısından hangi paradigmadan yola çıktığımız, kuramsal yaklaşımımız ve yöntemimiz üzerinde önemli izler bırakmaktadır. Belirlenmiş ve nedensellik ilişkisiyle birbirine sıkı sıkıya bağlanmış bir düzeneği keşfetmek üzere yola çıkıyorsak, varacağımız sonucun boyutlarını tam bir kesinlikle ölçebileceğimiz kanıdaysak belirlenimci ve pozitivist bir paradigma bize öncülük ediyor demektir. Belirlenimci bir düzeneğin araştırdığımız konuyu sınırlamadığı kanıdaysak ve ölçmede kesinlik konusunda kaygılarımız varsa, pozitivism karşıtlığının ve belirlenmezliğin bir tutum olarak benimsendiği söylenebilir. Bu karşı duruşta bir taraf ötekini bilim dışı yaklaşımla suçlarken, diğer taraf da gerçek bilginin ve bilgi zenginliğinin göz ardı edildiği kanısındadır. Pozitivism ve belirlenimciliğe karşı çıkanlar toplumsal bilimlerde kapalı sistem inşasının olumsuzluğunu dile getirmektedirler. Durum böyle olunca, araştırmaların kestirimci olmaktan çok, açıklayıcı ve yorumlayıcı olması gerektiği ileri sürülmektedir (Tsang ve Kwan, 1999:763). Belirlenimci ve pozitivist paradigmadan yana ağırlığını koyanlar ise ölçülme, kesinlik kazanmayan ve öngörü olanağı vermeyen bilginin bilime bir katkısı olmayacağını belirtmektedirler.

Toplumsal bilimlerle yoğun ilişkisi bulunan, biyoloji ve fizik gibi doğa bilimlerinin temelini oluşturan araştırma alanlarından analogiler yoluyla önemli destekler sağlayan yönetim-örgüt alanının bu tartışmaların dışında kalması olanaksızdır. Yönetim-örgüt alanının bilimsel başarısı, alanda araştırma yapan bilim kişilerinin böylesi tartışmalarda söyleyecek sözleri olmasıyla yakından ilişkilidir. Bilimsel bilgiyi arayıp bulma çabası içinde karşı görüş ve tavırların ortaya çıkması doğaldır. Çünkü bilim kişinin işi sorgulamak ve sorulmamış soruları sormaktır. Tüm bu tartışmalar bilim yapma eyleminin temel gerekleri çerçevesinde ortaya konursa paradigma ve yöntem zenginliği sağlanabilir. Önemli olan bilim yapmanın olmazsa olmaz gereklerini yerine getirmektir. Hangi gerekçeyle olursa olsun (ör. uygulamacılara ve uygulamaya yakın durma vb.) bilimin temel gereklerinin dışına çıkıldığında, yönetim-örgüt alanının zarar görmesi kaçınılmazdır. Yeniden başlangıçta alıntı yaptığımız Pfeffer'a dönersek, "bir çok araştırmacı, alanın *kuramsal – yöntemsel açıklığı* ve *çoğulculuğu* nedeniyle örgütler alanına girmektedir," (s. 618).² Başka bir deyişle çeşitlilik alanı çekici kılmaktadır. Ancak kuramsal sorunların ve tartışmaların çözümlenmesinde temel soruların, süreçlerin ve kuralların gözardı edilmesi alandaki bilimsel gelişmeleri olumsuz yönde etkileyecektir.

KAYNAKÇA

- Adler, M. J. 1993. *The four dimensions of philosophy*. New York: Collier Books.
- Bertalanffy, L. von. 1973. *General system theory*. Middlesex: Penguin.
- Burrell, G. ve Morgan, G. 1979. *Sociological paradigms and organizational analysis*. London: Heinemann
- Fay, B. 1990. Critical realism? *Journal of the Theory of Social Behavior*, 20:33-41.
- Lorenz, K. 1969. *On aggression*. London: Methuen.
- Meyer, A. D., Tsui, A. S. ve Hinings, C. R. 1993. Configurational approaches to organizational analysis. *Academy of Management Journal*, 36:1177-1195.
- Mulgan, G. 1998. *Connexity: How to live in a connected world*. Boston: Harvard Business School Press.
- Pfeffer, J. 1993. Barriers to the advance of organizational science: Paradigm development as a dependent variable. *Academy of Management Review*, 18:599-620.
- Popper, K. R. 1991. *The open universe*. London: Routledge
- Rapoport, A. 1974. *Conflict in man-made environment*. Middlesex: Penguin.
- Tsang, E. W. K. ve Kwan, K. 1999. Replication and theory development in organizational science: A critical realist perspective. *Academy of Management Review*, 24:759-780.
- Weick, K. 2001. *Making sense of the organization*. Oxford: Blackwell.

² Vurgular benim.